

Naar een jazzy samenleving: pleidooi voor de heruitvinding van subsidiariteit

Het subsidiariteitsbeginsel vraagt om een praktische en theoretische heruitvinding. Het valt niet samen met het sterk gejuridificeerde begrip dat men ervan heeft, maar is uitdrukking van een maximalistische visie op de menselijke waardigheid: er zijn in mensen mogelijkheden verborgen die zij nog niet hebben laten zien, maar die zij moeten kunnen ontwikkelen. Niet een mechanische, maar een jazzy samenleving is wat we nodig hebben: een samenklink van improvisaties. Burgers zouden op alle niveaus gestimuleerd moeten worden om de angst voor de improvisatie en de daarmee verbonden onzekerheid kwijt te raken.

.....
door Erik Borgman
.....

De auteur is lekendominicaan. Hij is hoogleraar Publieke theologie en bekleedt de Cobbenhagen Chair aan Tilburg University.

IS ONZE SAMENLEVING VITAAL OF STAGNEERT ZIJ? Allebei, zou ik zeggen. Het uit de hand gelopen Facebook-feestje in Haren op 21 september 2012 kan men zien als uitbarsting van de decadente cultuur die haar innerlijke leegte alleen kan verdrijven met het creëren van in geweld eindigende hypes. Men kan de gebeurtenissen ook lezen als uitdrukking van het onvermogen van jonge mensen om zich neer te leggen bij een maatschappij die hen onder zware prestatiedruk zet zonder een inspirerend perspectief te bieden.¹ Eerder dan een gebrek aan vitaliteit is de crisis van onze samenleving dat de maatschappelijke vitaliteit vaak verschijnt als probleem. Burgers verlangen en hopen van alles en gedragen zich daar ook naar, maar al die – vanuit hun perspectief – ongerichte hartstocht ervaren bestuurders

nogal eens als een last. Het gemakkelijkst vinden zij het wanneer burgers zich gedragen als radertjes in een goed geoliede machine. Maar niet een mechanische, maar een jazzy samenleving doet ons goed. In dit licht is een hernieuwde bezinning op het subsidiariteitsbeginsel van belang. Dit beginsel vraagt, zo is de stelling van dit artikel, om een praktische en theoretische heruitvinding.

Subsidiariteit valt niet samen met het sterk gejuridificeerde begrip dat men er meestal van heeft. De Europese Unie is 'subsidiar' georganiseerd en dat betekent dan dat de natiestaten niet in het grotere geheel van de unie opgaan, maar de macht behouden om te beslissen wat zij naar de 'hogere', meer algemene instantie willen overdragen. Subsidiariteit is echter allereerst een principe, een beginsel. Het subsidiariteitsbeginsel bewaart het fundamentele, maar lastige inzicht dat de samenleving alleen in meervoud bestaat, maar wel degelijk een samenleving is. Samenleving krijgt vorm, zoals Thomas van Aquino in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles schrijft, als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen.² Dit betekent geen ontkenning van de botsingen tussen verschillende politieke visies en belangen in de hedendaagse samenleving. Het betekent een aanmoediging om de samenhang van de samenleving te zoeken als verborgen in deze verschillen en in de botsingen die er het gevolg van zijn. De harmonie waar Thomas over spreekt zouden we daarom in mijn visie niet moeten denken in analogie met de laatmiddeleeuwse polyfonie of de modern-klassieke symfonie. Het gaat veeleer om de harmonie van de jazz die in de gegeven kakofonie van het hedendaagse leven een melodie hoort en door deze melodie te spelen haar versterkt aanwezig stelt.

SUBSIDIARITEIT EN PLURALITEIT

In 1931 introduceerde Pius XI het subsidiariteitsbeginsel in de encycliek *Quadragesimo anno*:

Evenals datgene wat de enkelingen op eigen initiatief en door eigen kracht kunnen verwezenlijken, hun niet ontnomen mag worden en aan de gemeenschap mag worden overgedragen, evenzo is het onrechtvaardig en bovendien nadelig, ja noodlottig voor de goede orde om wat door een kleinere en ondergeschikte gemeenschap gedaan en tot stand gebracht kan worden, naar een grotere en hogere gemeenschap te verwijzen. Immers, iedere sociale bemoeienis is volgens haar eigen natuur en begrip subsidiar: zij dient hulp te brengen aan de leden van een sociaal lichaam, maar mag ze nooit vernietigen of absorberen.³

Dit lijkt tamelijk juridisch en formeel, maar was ook toen al uitermate principieel bedoeld. Niet helemaal ten onrechte, maar wel zeer eenzijdig, is dit in de latere discussie vaak in verband gebracht met een organologisch maatschappijmodel dat ook door de opkomende fascistische bewegingen werd voorgestaan. Hier wordt niet de organische, door spontane gevoelens van verbondenheid gedragen natuurlijke gemeenschap tegenover de anonieme en bureaucratische staat gesteld. Hier wordt vastgesteld dat politieke maatregelen het samenleven van burgers op het concrete niveau moet stimuleren en vooruithelpen, niet vervangen. Het is niet aan welke overheid dan ook om de ideale samenleving te ontwerpen om burgers vervolgens op te leggen zich te gedragen naar de rol die hun in dit ontwerp is toegewezen. Dit geldt ook als burgers die overheid zelf gekozen hebben.

In 1961 citeert paus Johannes XXIII de tekst van Pius XI in zijn encycliek *Mater et Magistra*, maar spitst tegelijkertijd de focus ervan toe. Johannes XXIII concentreert zich op de internationale verhoudingen en leidt uit het subsidiariteitsbeginsel af dat mensen waar ook ter wereld en in alle omstandigheden moeten worden gezien en behandeld als verantwoordelijk voor hun eigen ontwikkeling. Als zij daarvoor de bronnen niet in huis hebben, moeten zij zichzelf ervoor inspannen deze te verwerven en moeten anderen hen hierbij ondersteunen.⁴ Daarom is het goed, zo stelde dezelfde paus twee jaar later in de encycliek *Pacem in Terris*, als er zo veel mogelijk groepen en organisaties zijn waarin mensen zich verenigen om te proberen invloed uit te oefenen op de vormgeving van de wereld waarin en waarvan zij leven.⁵ Op deze manier tonen zij zich ‘waardige burgers die hun beste krachten wijden aan de vooruitgang van hun zaken’.

UITDRUKKING VAN EEN MENSBEELD

Het subsidiariteitsbeginsel is uitdrukking van een maximalistische visie op de menselijke waardigheid. Er zijn in mensen mogelijkheden verborgen die zij nog niet hebben (kunnen) laten zien, maar die zij moeten kunnen ontwikkelen. Mensen wordt onrecht aangedaan indien ze worden beschouwd als elementen die naar believen kunnen worden ingezet om de samenleving op te bouwen volgens een vaststaand, door een beperkte groep ontwikkeld bouwplan. Alle mensen zijn geroepen om niet alleen medebouwers, maar ook medearchitecten te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij gericht zijn en waarvan zij kunnen leven. Hun wordt daarom evenzeer onrecht aangedaan indien zij uitsluitend worden gezien als gebrekkig toegerust, niet in staat bij te dragen aan de opbouw van hun eigen leven en aan die van de samenleving. Hetzelfde geldt indien zij worden beschouwd als potentieel gevaarlijk, principieel

te wantrouwen in wat zij zeggen en doen, en uitsluitend door de macht van de overheid in het gareel te houden. Volgens *Mater et Magistra* staat de katholieke traditie uiteindelijk voor een opvatting over de samenleving die

Alle mensen zijn geroepen om niet alleen medebouwers, maar ook medearchitecten te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft

de mensen waaruit zij bestaat ziet als ‘fundament, oorsprong en doel van alle sociale instellingen’.⁶ Mensen zijn nooit alleen middelen.

De mensvisie waarvan het subsidiariteitsbeginsel de uitdrukking is, ontkent – negatief – dat mensen ongeordende, in zichzelf gesloten individuen zouden zijn met onder-

ling tegenstrijdige en concurrerende neigingen en behoeften, die slechts van buitenaf en onder dwang tot een geordend verband kunnen worden samengevoegd. We hoeven niet te worden gedwongen tot samenleven en tot zorg voor anderen, want daarop zijn we ‘van nature’ gericht, zegt de katholieke traditie. Dat is de positieve kant: mensen zijn uit op gemeenschap en erop gericht een samenleving op te bouwen en in stand te houden die henzelf en anderen ondersteunt bij het realiseren van goed leven. Het subsidiariteitsbeginsel drukt enerzijds uit dat mensen aanspreekbaar zijn op hun verantwoordelijkheid voor het bonum commune, op hun inzet ervoor en op hun creativiteit bij de vormgeving ervan, maar heeft anderzijds vertrouwen in de creativiteit waarmee ze deze verantwoordelijkheid op zich nemen en vormgeven.⁷ Dit leidt tot een visie die de samenleving niet ziet als statisch gegeven, maar als een realiteit die zichzelf gedurig schept en herschept op basis van de verlangens en de visioenen van mensen en hun inzet om die te realiseren.

INZETTEN OP HET VERMOGEN OM HET GOEDE TE DOEN

De Amerikaanse dichter T.S. Eliot (1888-1965) schreef al in 1934 over de tendens om voortdurend te proberen te ontsnappen aan het duister buiten ons en binnen in ons door te dromen van systemen die zo volmaakt zijn dat niemand nog goed hoeft te wezen:

[We] constantly try to escape
From the darkness outside and within
By dreaming of systems so perfect that no one will need to be good.

We hebben volgens Eliot het christendom nodig om ons te herinneren aan onze gebrokenheid en onze zondigheid. Want de mens die is, zal de mens die voorgeeft te zijn, altijd achtervolgen:

But the man that is will shadow
The man that pretends to be.⁸

We lijken echter op dit moment evenzeer herinnerd te moeten worden aan de mogelijkheid van mensen om op hun gebroken wijze inderdaad ‘goed’ te zijn, en aan de onmisbaarheid daarvan voor de samenleving. Catharina van Siena (1347-1380) liet al in de veertiende eeuw, toen de gedifferentieerde samenleving die de onze is ontstond, de volgende woorden optekenen, die naar haar overtuiging direct door God tegen haar gezegd waren:

Opdat jullie liefde zouden beoefenen zowel in het handelen als in de wil, heb ik in mijn voorzienigheid niet aan één persoon individueel de kennis gegeven om alles te doen wat noodzakelijk is voor het menselijk leven. Nee, ik gaf iets aan de een en iets aan de ander, zodat ieders behoefte een reden zou zijn om toevlucht te zoeken bij een ander. (...) Had ik niet iedereen alles kunnen geven? Natuurlijk. Maar in mijn voorzienigheid wilde ik ieder van jullie afhankelijk maken van de ander, zodat jullie gedwongen zouden zijn liefde te beoefenen.⁹

Mensen zijn volgens Catharina beeld van God in de zorg die zij voor elkaar hebben. Zij weten zich daartoe als het ware gedwongen doordat ze van elkaar afhankelijk zijn. Hun handelen zal dit weerspiegelen, hoe dan ook. In onverwachte, ongerichte, soms tegendraadse en ook averechtse vormen, maar uit al die vormen samen is de samenleving gemaakt. Ze kunnen en mogen niet overbodig gemaakt worden en zijn niet te vangen in een beleidsplan of een regeerakkoord.

Dit is waarschijnlijk het meest ongemakkelijke van het subsidiariteitsbeginsel. Het vraagt erom de gedachte op te geven dat de maatschappelijke ontwikkeling volgens plan verloopt. Ieders inzet en creativiteit zijn nodig en de inbreng ervan schept de samenleving van de toekomst. Tegelijkertijd echter komt de uitkomst tot stand in de interactie van de uiteenlopende vormen van inbreng die verbonden zijn met uiteenlopende posities en die gedragen worden door uiteenlopende visies. De samenleving ontstaat dankzij de dromen en het engagement van ontelbare mensen, en wat ontstaat is een ongeplande en onverhoopte gave, een toekomst die niemand bedacht heeft. Dat vraagt geloof of – zo men wil – vertrouwen, maar een vertrouwen van een andere orde dan het consumentenvertrouwen waarvan gemeend wordt dat het een voorwaarde is om de economische crisis op te lossen. Het gaat om het vertrouwen dat het goede kan gebeuren, ook al kan ik niet bedenken hoe, of zelfs maar wat dat goede op dit moment zou kunnen zijn.

IMPROVISATIESAMENLEVING

Gezien vanuit het subsidiariteitsbeginsel zijn burgers dus door zich in te zetten voor de vormgeving van de samenleving onderdeel van de samenleving die hen als toekomst gegeven wordt. Doordat alle betrokkenen proberen het goede leven zoals zij het zien te realiseren, ontstaat gemeenschap die gericht is op het goede leven voor allen.

Deze visie heeft verwantschap met die van Hans Boutellier, directeur van het Verwey-Jonker Instituut, die onze samenleving een ‘improvisatiemaatschappij’ noemt.¹⁰ Onze samenleving wordt niet in stand gehouden door grootse plannen te bedenken en die vervolgens te implementeren, maar door te improviseren: door een probleem te zien, het aan te pakken en zich voortdurend aan te passen aan wat mogelijk en onmogelijk blijkt, wat productief is en wat blokkeert. Dit impliceert een belangrijke verandering van het beeld van de hedendaagse samenleving. De veelheid aan visies en vormen van inzet is geen teken van crisis, maar een teken van vitaliteit. Bestuurders hoeven niet het onmogelijke te doen, maar kunnen zich beperken tot wat mogelijk blijkt. Vluchtelingen vinden een plaats omdat mensen bereid zijn ze op te vangen en te helpen, omdat zij zelf ondanks alle moeilijkheden een plaats weten te creëren, omdat zij erin slagen iets te doen of iets te maken waaraan bij anderen behoefte is en daarvan te leven. Er is zorg omdat mensen weten dat zij zorg verschuldigd zijn aan wie dat nodig heeft en daarnaar handelen. Natuurlijk moet die zorg dan goed georganiseerd worden, en daar blijft voor bestuurders nog voldoende te doen, maar vooral om te zorgen dat mensen in de organisatie hun werk kunnen doen en hun rol als medevormgevers ervan op kunnen nemen.¹¹

Maar hier zit toch een knoop die Boutellier over het hoofd lijkt te zien. Het vermogen om verder liggende doelen en fundamentele uitgangspunten met elkaar te bediscussiëren blijkt sterk geërodeerd. Organisaties en

Het lijkt er soms op alsof iedereen in Nederland ervan uitgaat dat hij of zijn geen echte, maar slechts een gedelegeerde verantwoordelijkheid heeft

mensen erbinnen gedragen zich in hoge mate naar wat zij denken dat er van hen verwacht wordt. Zeker, ze klagen er ook over, verzetten zich soms tegen wat hun wordt voorgeschreven, maar ook dan blijft dit hun focus.¹² Het vermogen en regelmatig ook de wil om – bijvoorbeeld – in de universiteit te beraadslagen

over de eigen bijdrage van de academie aan de samenleving, en niet meteen te gaan onderhandelen met wat de minister vraagt, blijkt opvallend klein. Het lijkt er soms op alsof iedereen in Nederland ervan uitgaat dat

hij of zijn geen echte, maar slechts een gedelegeerde verantwoordelijkheid heeft en verslaafd is aan de helderheid en overzichtelijkheid die dit biedt. Maar hoe je het ook wendt of keert, de rechter voert niet alleen de wet uit, maar representeert die ook, en de verpleegkundige voert geen zorgopdracht uit, maar belichaamt als concreet mens tegenover een ander concreet mens de zorg die mensen elkaar verschuldigd zijn. Dit betekent dat intellectuelen in hun spreken en bestuurders in hun handelen mensen zouden moeten stimuleren om hun ervaring serieus te nemen dat ze ernaar verlangen voor elkaar te zorgen en dat dat hen ook gelukkig maakt. Dan worden ze uitgedaagd om zich te gedragen als musici die kunnen spelen en improviseren los van hun partituur. Dat zal alleen gebeuren als ze zich werkelijk serieus genomen weten in hun visie, hun inzicht, hun engagement en hun verlangen. Als ze vermoeden dat er een verborgen partituur is, zullen ze die zoeken en die tot hun leidraad nemen, hetzij om die te volgen, hetzij om zich ertegen te verzetten.

Dat brengt me terug bij Haren. We moeten onze jongeren niet voortdurend de boodschap meegeven dat ze moeten presteren volgens criteria die vaststaan. Dat is tegen hun natuur en leidt er uiteindelijk toe dat ze de boel kort en klein slaan. In plaats daarvan moeten we hun het besef teruggeven dat er op hen wordt gewacht, op hun inbreng en hun creativiteit. Welke samenleving willen ze opbouwen?

JAZZY

Aan het begin verwees ik al naar de jazz als analogie voor het soort samenleving dat we nodig hebben: een samenklank van improvisaties. Ik wil tot slot deze analogie nog wat meer aankleden.

Ten eerste is er bij jazz geen sprake van vooropgezette harmonie, maar wel van voorgangerschap. Iedereen moet kunnen improviseren, maar niet iedereen hoeft solist te zijn, laat staan bandleider. Een goede leider hoort de harmonie die uit de improvisaties ontstaat en versterkt die, waardoor de anderen weer gestimuleerd worden om op hun niveau hun bijdrage te leveren. Burgers zouden op alle niveaus gestimuleerd moeten worden om de angst voor de improvisatie en de daarmee verbonden onzekerheid kwijt te raken. Daar hoort misschien ook bij dat we ons weer iets meer van Jezus' woord aantrekken dat iedere dag genoeg heeft aan zijn eigen kwaad en voor zichzelf moet zorgen (Matteüs 6: 34). Het is niet onze taak ervoor te zorgen dat 'no one needs to be good' – of niet anders dan goed kan zijn, wat op hetzelfde neerkomt.

Ten tweede heeft jazz, evenals andere muziek, geen extern doel. De En-

gelse literatuurwetenschapper Terry Eagleton schreef een boekje over de zin van het leven, waarin hij de jazz presenteert als de beste analogie voor een zinvol leven in gemeenschap:

Al draagt iedere speler bij aan ‘het grootste goed van het geheel’, ze doet dit niet door een moeizaam bevochten zelfverloochening maar gewoon door haar eigen zelfexpressie. Er is zelfverwerkelijking, maar alleen doordat iedereen zichzelf verliest in de muziek als geheel. Iedereen presteert, maar het is geen kwestie van zelfverheerlijkend succes. Integendeel, het presteren – de muziek zelf – werkt als middel om de spelers met elkaar te verbinden.

Verderop schrijft Eagleton:

Wat we nodig hebben is een levensvorm die geen enkel nut heeft buiten zichzelf, net zoals de jazzuitvoering geen nut heeft buiten zichzelf. De samenleving heeft geen doel, samenleven is het doel en vraagt om de inzet van mensen om dat wat zij als goed samenleven beschouwen te realiseren. Daarbinnen hebben nut en efficiency natuurlijk voluit hun plaats.¹³

Wat we nodig hebben, kunnen we niet zomaar realiseren, maar door de poging het te realiseren is het meer dan een utopie. Het is in onze steeds falende pogingen werkzaam aanwezig. Als we ons soms moeizame samenleven niet alleen als opdracht kunnen zien, maar kunnen leven als vervulling van wat we zijn – het muziekstuk dat ons bij elkaar houdt doordat we het spelen – zou dat een grote stap vooruit betekenen. Het subsidiariteitsbeginsel nodigt daartoe uit.

Noten

- 1 Zie het uitermate verhelderende deelrapport 3 van de Commissie ‘Project x’ Haren (commissie-Cohen), *Hoe Dionysos in Haren verscheen. Maatschappelijke facetten van Project X Haren*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, 2013. Zie www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2013/03/08/hoe-dionysos-in-haren-verscheen.html.
- 2 Thomas van Aquino, *Sententia libri Politicorum*, liber 2, lectio 5.
- 3 Pius XI, encycliek *Quadragesimo Anno*, 15 mei 1931, no. 79.
- 4 Johannes XXIII, encycliek *Mater et Ma-*

gistra, 15 mei 1961, no. 53.

- 5 Vgl. Johannes XXIII, encycliek *Pacem in Terris*, 11 april 1963, no. 24.
- 6 Johannes XXIII 1961, no. 152 en 219.
- 7 Vgl. J.J. Schems, ‘Subsidiarity’, in: Michael L. Coulter e.a. (red.), *Encyclopedia of Catholic social thought, social science and social policy* (deel 2). Lanham: Scarecrow Press, 2007, pp. 1040-1043. Deze mensvisie staat ook in hoge mate centraal in de pastorale constitutie over de kerk in de wereld van deze tijd *Gaudium et Spes* van het Tweede Vaticaans Concilie; vgl. David Fergusson, *Church, state and civil society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 130-139.
- 8 T.S. Eliot, ‘Choruses from “The Rock”’,

- in: *The complete poems and plays*, New York: Faber & Faber, 1969, pp. 145-168, aldaar p. 159.
- 9 Catherine of Siena, *The dialogue*. Londen: SPCK, 1980, pp. 311-312 (Caput 148).
- 10 Hans Boutellier, *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2011.
- 11 Vgl. Thijs Jansen, Gabriël van den Brink en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 12 Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar in Gabriël van den Brinks *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), maar ook in eigen onderzoek naar de wijze waarop mensen binnen katholieke en algemeen christelijke organisaties over hun taak denken. Zij beschouwen en gedragen zichzelf slechts in beperkte mate als eigenaar van de missie van de organisatie, en de noodzakelijke improvisatie wordt eerder gezien als noodzakelijk kwaad dan als een goede zaak.
- 13 Terry Eagleton, *De zin van het leven*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2008, pp. 159-160 (oorspronkelijk *The meaning of life*, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 173-174).